

گزشت

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال هفتم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱ [انتشار: تابستان ۱۴۰۳]

«میراث جهان ایرانی»، چهارمین نشریه میراث مکتوب • فرمان تولیت بقعه ابوسعحاقیه مصلای شیراز، کارگاه نسخه‌نویسی در سده نهم / عبدالله شیخ‌الحکامی • باب الفاظ کفر از جواهر الفقه محمد بن منصور بخاری (تألیف نیمه قرن ۶ ق/۱۲) / حمیدرضا بابک سلطانی • فصلی در الفاظ کفر از کتاب الولد الشقیق و الحافظ الخلیق (همراه با نگاهی به رساله سیصد و ده کلمه در الفاظ کفر به تصحیح رسول جعفریان) / سعید لیاد • نگاهی دوباره به واژه «سامان» در مصرع‌های شاهنامه / رضا غفوری؛ نسخه‌ای از قصیده البردة منسوب به خوش‌نویس شهیر، یاقوت مستعصمی / رانلا وت؛ ترجمه، امیرحسین داوودنی • پسر گمراه نوح در قرآن / گابریل سید ریولز؛ ترجمه، نسیم حسینی • آیا سفونما، نوشته ناصر خسرو قبادلی است؟ / سعیدرضا توکلی صابری • رباعیات کافی ظفر همدانی و قطب‌الدین عتیقی آهروی در سفینه رباعیات دانشگاه استانبول / علی کامل • یادگاری از ایران‌شناس عارف، لئونارد لویسن / مهرداد کویانی • نگاهی به فهرست نمایشگاه نسخ خطی کتابخانه شخصی سلطان فاتح / علی منوری آق‌نله • سعادت اهل فارس، درباره‌ی انتساب مؤلف تاریخ خلیج فارس به کازرون / محمداصف میرزابلاتی • ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۴) / سید احمدرضا قلمشانی • نویسنده‌ای که سراپا مهر بوده، سبزی در احوال و آثار محمد گلبن / مهدی بهخاک • زندگی و آثار صاری عبدالله اقلدی / نصرالله صالحی

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سرویراستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.com
gozaresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: جلد لاک‌پوش و بته، متعلق به مصحفی
مورخ ۱۲۱۲ق، به نشانی M III 157 کتابخانه دانشگاه
بازل (Basel).

فهرست

سرخن

«میراث جهان ایرانی»، چهارمین نشریه میراث مکتوب ۴-۳

بستر

فرمان تولیت بقعه ابواسحاقیه مصلائی شیراز، کارگاه نسخه‌نویسی در سده نهم/ عمادالدین شیخ‌الحکامی ... ۷-۵
باب الفاظ کفر از جواهر الفقه محمد بن منصور بخاری (تألیف نیمه قرن ۴) / حمیدرضا بابک (بابک) سلمانی ۳۲-۸
فصلی در الفاظ کفر از کتاب الولد الشفیق و الحافظ الخلیق (همراه با نگاهی به رساله سیصد و ده کلمه در الفاظ
کفر به تصحیح رسول جعفریان) / سعید لیان ۴۶-۳۳
نگاهی دوباره به واژه «سامان» در مصرع‌های از شاهنامه / رضا غفوری ۵۱-۴۷
نسخه‌ای از قصیده البردة منسوب به خوش‌نویس شهیر، یاقوت مستعصمی / رافائلا ویت: ترجمه:
امیرحسین داوودندی ۵۸-۵۲
پسر گمراه نوح در قرآن / گابریل سعید رینولدز: ترجمه: نسیم حسنی ۷۰-۵۹
آیا سفرنامه نوشته ناصر خسرو قبادیانی است؟ / محمدرضا توکلی صابری ۸۱-۷۱
رباعیات کافی ظفر همدانی و قطب‌الدین عتیقی آهری در سفینه رباعیات دانشگاه استانبول /
علی کاملی ۸۴-۸۲

نقد و بررسی

یادی و یادگاری از ایران‌شناس عارف، لئونارد لوینسن / مجدالدین کیوانی ۸۸-۸۵
نگاهی به فهرست نمایشگاه نسخ خطی کتابخانه شخصی سلطان فاتح / علی صفری آق‌قلعه ۹۶-۸۹
سعادت اهل فارس: درباره انتساب مؤلف کتاب تاریخ خلیج فارس به کازرون/ محمداصادق
میرزابوالقاسمی ۱۰۱-۹۷

پژوهش‌های در باب تحقیق

ریشه‌شناسی چه می‌کند؟ (۱۴) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ۱۰۹-۱۰۲

آشنایی با نشرستانان و متن پژوهان (۸)

نویسنده‌ای که سراپا مهر بود: سیری در احوال و آثار محمد گلبن / مهدی بهخیا ۱۱۸-۱۱۰

ایران در متون و منابع عثمانی (۳۷)

زندگی و آثار صاری عبدالله افندی / نصرالله صالحی ۱۲۵-۱۱۹

نسخه‌ای از قصیده البرده

منسوب به خوش‌نویس شهیر،
یاقوت مستعصمی*

رافائلا ویت* (توینگن)

ترجمه: امیرحسین داوودندی

چکیده

موزه لیندن (موزه قوم‌شناسی، اشتوتگارت آلمان) مجموعه مهمی از نسخ خطی اسلامی را در اختیار دارد. یکی از این نسخ یاقوت مستعصمی (A 41878 L / L4328/0002) منسوب به خوش‌نویس شهیر، نود میلادی و از یک دلال آثار هنری خریداری شد. با این‌که انتساب نسخ خطی به یاقوت و مکتب او بسیار دشوار به نظر می‌رسد، مقصود مطالعه حاضر معرفی این نسخه برای پژوهش‌های بیشتر درباره این شخصیت کلیدی در سنت خوش‌نویسی و نشان دادن برخی مسائل بنیادی در مواجهه با «قصیده البرده»، نوشته شرف‌الدین ابو‌عبدالله محمد بوصیری (۶۰۸/ق/۱۲۱۲م - ح. ۶-۶۹۴/ق/۷-۱۲۹۴م) است که مصراع‌های مندرجی (به صورت تثلیث) در بر دارد.^[۱] عنوان اصلی آن «الکواکب الدرّیة فی مدح خیر البریة» است.

***

موزه لیندن (موزه قوم‌شناسی، اشتوتگارت آلمان) مجموعه مهمی از نسخ خطی اسلامی را در اختیار دارد.^۱ یکی از این نسخ

* این مقاله ترجمه‌ای است از:

Raphaella VEIT (2009). "A Copy of the Qasīdat al-burda Ascribed to the Famous Calligrapher Yāqūt al-Musta'şimī". *Oriens*, 37: pp. 53-64.

* بسیار قدردان گفت‌وگوها و پاسخ‌هایی هستم که دکتر کالین اف. بیکر (رئیس بخش عربی کتابخانه بریتانیا در لندن)، دکتر کلاوس پیتر هاس (مدیر پیشین موزه هنر اسلامی برلین)، دکتر یوهانس کالتر (رئیس پیشین گروه فرهنگ و هنر اسلامی موزه لیندن اشتوتگارت)، و دکتر مارگاریتا پاولوی (مدیر موزه قوم‌شناسی vPST هایدلبرگ) به رایانامه‌های من داده‌اند. همچنین رهین منت استاد امیلی سوج اسمیت (از مؤسسه شرق‌شناسی دانشگاه آکسفورد و سرپرست پروژه فهرست‌نویسی نسخ خطی شرقی در کتابخانه بادلین آکسفورد) و اوا فاستناو (مرمتگر اوراق در موزه لیندن اشتوتگارت) هستم، به سبب یاری‌شان در باب مسائل مرتبط با اوراق نسخ خطی و ظرفیت‌ها و محدودیت‌های تحلیل آن‌ها، همچون روشی برای تاریخ‌گذاری آثار مکتوب. حمایت مالی برای این مطالعه را بنیاد گِردا-هنکل دوسلدورف تقبل کرد. در نهایت، از آناتول درایر (عکاس موزه لیندن اشتوتگارت) بابت فراهم کردن تصاویر لازم در زمانی چنین کوتاه بسیار متشکرم.

(A 41878 L / L4328/0002) منسوب به خوش‌نویس شهیر، یاقوت مستعصمی (دهه نخست قرن ۷/ق/ قرن ۱۳م - حدود ۶۹۸/ق/ ۱۲۹۸م)، است. شهرت یاقوت مستعصمی، هم در دوره حیاتش و هم در میان نسل‌های خوش‌نویسان پیرو او، به گونه‌ای بود که آثار او، پس از گذشت بیش از هفتصد سال، همچنان در زمره محبوب‌ترین نمونه‌های سرمشق خوش‌نویسی قرار دارند. تعداد زیاد آثار جعلی‌ای که به نام او تولید شده است با این آوازه تقریباً افسانه‌ای هم‌خوانی دارد.^۲

نسخه محلّ سخن در دهه نود میلادی و از یک دلال آثار هنری خریداری شد. با این‌که انتساب نسخ خطی به یاقوت و مکتب او بسیار دشوار به نظر می‌رسد، مقصود مطالعه حاضر معرفی این نسخه برای پژوهش‌های بیشتر درباره این شخصیت کلیدی در سنت خوش‌نویسی و نشان دادن برخی مسائل بنیادی در مواجهه با یاقوت مستعصمی است. در نسخه عنوانی ذکر نشده است. این متن، معروف به «قصیده البرده»، نوشته شرف‌الدین ابو‌عبدالله محمد بوصیری (۶۰۸/ق/۱۲۱۲م - ح. ۶-۶۹۴/ق/۷-۱۲۹۴م) است که مصراع‌های مندرجی (به صورت تثلیث) در بر دارد.^[۱] عنوان اصلی آن «الکواکب الدرّیة فی مدح خیر البریة» است.

توصیف نسخه

۱. محتوا

- گار: یادداشت‌ها و مهرهای صاحب نسخه

.۱. نک.

R. VEIT, "Die Kunst der Korankalligraphie," *Tribus*, 51 (2002), 162-87.R. VEIT, "Einige Beispiele für die Bedeutung und handschriftliche Ausgestaltung des islamischen Bittgebets du'ā' ," *Tribus*, 53 (2004), 127-51.R. VEIT, "1200 Jahre islamische Kalligraphie: Die Privatsammlung von Annemarie Schimmel," *Tribus*, 53 (2004), 153-74.2. D. JAMES, *Qur'ans of the 10th and 14th centuries AD* (London: Nour Foundation, 1992, 58-59).

در سال ۲۰۰۲ نسخه‌ای خطی منسوب به یاقوت مستعصمی (آوریل ۲۰۰۲) و یک نسخه دیگر که گفته شده به حلقه او تعلق دارد (اکتبر ۲۰۰۲) در ساتبیز لندن عرضه شد. در توضیحات کارنمای حراجی، از مشکلات مربوط به تشخیص مکتوبات یاقوت به تفصیل بحث شده است. نک.

Sotheby's, *Arts of Islamic World: session 25 April 02*. London: Sothebys, 2002 (lot 20) and Sotheby's, *Arts of Islamic World: session 16 October 02*. London: Sothebys, 2002 (lot 13).

[۱] پیش از هر مصراع قصیده اصلی سه مصراع افزوده شده و مجموع مصراع‌های هر بخش به چهار رسیده است؛ با این حساب ظاهراً این نوع تضمین را باید «تربیع» خواند.

نوشته شده است.

- انجامه (گ ۲۸ر) احتمالاً از الحاقات متأخر است (نک. پایین‌تر) و شکلی ترنجی دارد. لاجورد روی ورق طلا قرار گرفته و خط با سرب قرمز (شنگرف) نوشته شده است. متأسفانه نه تنها خط، بلکه بخشی از لاجورد نیز تا حدودی از بین رفته است. بنابراین، در آن بخش‌ها، هیچ نشانه‌ای از خط وجود ندارد تا بتوانیم با استفاده از روش‌های فنی مختلف، مانند عکاسی فرسوخ، برای بازسازی آن تلاش کنیم. این انجامه نام خوش‌نویس را یاقوت مستعصمی و قدمت نسخه را قرن هفتم هجری نشان می‌دهد (نک. تصویر ۳):

کتابه

یاقوت [ا] لمسد [ت] عصمی

فی سنة [؟ ... ی] ن وستما

ة

در باره منظومه

«قصیده البردة» در سراسر عالم اسلام، از مراکش تا اندونزی، شهرت دارد، به‌ویژه به این علت که از آن به‌عنوان دعای تضرعی در برابر ابتلا به بیماری‌ها استفاده می‌شده است. درباره سراینده شعر، یعنی شرف‌الدین ابو عبدالله محمد بوصیری، صاحب‌منصب مصری و دبیر و خوش‌نویس، اطلاعات نسبتاً کمی در اختیار داریم. او حدود ده سال از حیاتش را در شهرهای بیت‌المقدس، مکه و مدینه گذرانده و گمان می‌رود قصیده البردة در این دوره نوشته شده باشد. بوصیری در آخرین سال‌های حیاتش به مصر بازگشت و احتمالاً در قاهره به خاک سپرده شده است. عنوان شعر او [به فارسی] «قصیده بُرد [یمانی]» با شرح افسانه‌ای زیر توضیح داده می‌شود: بوصیری پس از فلج شدن، حضرت محمد ص را در خواب دید که عباى خود (به عربی: بُرْدَة) را بر سر او گسترانیده است. وی پس از بیدار شدن از خواب، متوجه شفای خود می‌شود و در مقام شکرگزاری از پیامبر، قصیده البردة را می‌سراید که شامل ۱۶۲ بیت است.^۴

4. G. S. COLIN, "Burda," E12, I (1960), 1314-5.

اغلب بیت ششم مفقود است (برای نمونه در نسخه خطی ما و همچنین در نسخه چاپ تهران، ۱۳۶۱ ش/ ۱۹۸۲ م، به تصحیح محمد شیخ‌الاسلام).

- گ ۱پ-۲۷پ: «قصیده البردة»، بدون ابیات ۶ و ۷ (نک. گ ۲ر-پ) و بیت ۱۶۰ (نک. گ ۲۷پ)؛ ابیات ۷۲ تا ۸۱ در بین ابیات ۸۷ و ۸۸ مندرجند (نک. گ ۱۳ر-۱۵پ؛ نک. تصاویر ۱ و ۲).
- گ ۲۸ر: انجامه (نک. تصویر ۳)
- گ ۲۸پ: یادداشت‌ها

۲. اسلوب

- ۲۸ برگ، ۳۵/۵ در ۲۷ س.م.
- جلد چرمی ساده قهوه‌ای مایل به سبز (قرن ۱۸ ترکیه)؛ نسخه اخیراً با مرمت‌های قدیم و جدید صحافی شده است.
- اوراق: جدول‌کشی سه‌بخشی در ساخت بافت مشخصه اوراق مصری-سوری است. خصوصیات کاغذ، مانند آماده‌سازی بافت، وصالی، آهارمهره و ساخت صاف و براق آن، با قدمتی به اندازه قرن ۷/۱۳ م مغایرتی ندارد. با این حال، از آن‌جایی که خصوصیات این نوع کاغذ در طول قرن‌ها تغییر چشم‌گیری نمی‌کند، تاریخ‌گذاری دقیق بر اساس کاغذ دشوار است. اساساً این مشکل به مسئله کلان‌تری در قابل‌اعتماد بودن تحلیل کاغذ برمی‌گردد؛ هنگامی که روش تولید کاغذ در نظر گرفته می‌شود، روشن به نظر می‌رسد که محصول نهایی حاوی مقادیر متفاوتی از مواد بازیافتی باشد، اگرچه مقدار آن بسته به کیفیت کاغذ متفاوت است. علاوه بر کتان و کنف، پارچه‌های کهنه نیز در کارگاه‌های بزرگ کاغذسازی در مشرق‌زمین بریده و رشته‌رشته می‌شدند. بازیافت کاغذ، با توجه به اهمیت مواد خامی که در خود داشته، تاریخچه‌ای طولانی دارد. تحلیل شیمیایی یا فتوتکنیکی تفاوتی بین مواد خام بازیافتی و مواد خام «جدید» نشان نمی‌دهد. بنابراین، نتایجی که بررسی ترکیب کاغذ ارائه می‌دهد همواره باید با معیارهای تحلیلی بیش‌تری کنترل شود.^۳
- خط: خط محقق با مرکب‌های سیاه، آبی، سبز و قرمز، قاب‌های طلائی و گل‌دار؛ انجامه نیز به خط ثلث قرمز

۳. نک. یادداشت*.

بیش از ۹۰ تفسیر از این شعر به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و پُربری وجود دارد. تعداد تثلث‌ها (افزودن سه بیت مندرج به‌ازای هر بیت)، تخمیس‌ها (افزودن پنج بیت مندرج به‌ازای هر بیت) و تشطیرها (افزودن مصرع‌ها) در این قصیده از شمار خارج است.^۵

خوش‌نویس

در تشریح تحولات خوش‌نویسی اسلامی باید به سه خوش‌نویس مهم اشاره کرد: ابن‌مقله (۲۷۲-۳۲۸ق/۸۸۶-۹۴۰م)،^۶ ابن‌بؤاب (د. ۴۱۳ق/۱۰۲۲م)،^۷ و در نهایت یاقوت مستعصمی (دهه‌ی نخست قرن ۷ق/ قرن ۱۳م- حدود ۶۹۸ق/۱۲۹۸م).^۸ همه‌آنان در دربار خلیفه در بغداد مشغول به فعالیت بودند.

بررسی سرگذشت یاقوت مستعصمی پرده از پاسخ پرسش‌هایی بدون پاسخ قطعی برمی‌دارد. زادگاه او آماسیا (در آناتولی مرکزی) ذکر شده، اما همچنین ممکن است در حبشه به دنیا آمده‌باشد. او که خواجه بود در نخستین سال‌های حیاتش به بغداد آورده‌شد و صفی‌الدین [عبدالله] مؤمن ارموی، خوش‌نویس دربارهای آخرین خلیفه عباسی و نیز هولاکو (فاتح مغول)، او را تعلیم داد. یاقوت مستعصمی، همان‌طور که از نسبش برمی‌آید، احتمالاً از غلامان دربار مستعصم، آخرین خلیفه عباسی، بوده‌است. با این حال، این‌که آثار خود را با نسبت «بغدادی» نیز رقم زده، ممکن است به‌معنای آزاد بودن او هم باشد. همچنین ممکن است که از این رقم‌اخیر پیش از به‌خلافت رسیدن مستعصم استفاده کرده باشد. در هر صورت، روشن است که یاقوت مستعصمی، چه به‌عنوان فردی آزاد و چه به‌عنوان غلام، هم پیش و هم پس از حمله

۵. برای اطلاعات بیشتر و همچنین برای نسخه‌های متعدد قصیده البردة، نک. همان، و نیز:

F. SEZGIN, *Geschichte des Arabischen Schrifttums II* (Leiden: Brill, 1975), 235.

[تعاریفی که برای انواع تضمین، یعنی تثلث و تخمیس و تشطیر، در این‌جا آمده‌است به‌نظر دقیق نمی‌رسند. مترجم]

6. A. GROHMANN, *Arabische Paläographie I* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1967), 13-18; O. GRABAR, *The Mediation of Ornament* (Princeton N. J.: Princeton University Press, 1992), 69-70, 77-78.

7. GROHMANN, *Arabische I*, 19.

8. *Ibid.*, 22.

مغولان در سال ۱۲۵۸م، در دربار و در مقام منشی و کاتب دیوان فعالیت می‌کرده‌است. همچنین کتابدار مدرسه مشهور مستنصریه در بغداد بوده‌است.^۹

شهرت یاقوت مستعصمی فقط به شاهکار او در «اقلام سته»، یعنی سبک‌های شناخته‌شده خوش‌نویسی در آن دوره، محدود نمی‌شود.^{۱۰} او همچنین به‌خاطر سهمی که در توسعه سبک‌های نسخ و ثلث با معرفی قط مؤرب داشته در یادها مانده‌است. این نوآوری نتایج فوق‌العاده‌ای در توسعه بیشتر خوش‌نویسی اسلامی داشت. شرح حال یاقوت مستعصمی، که قاضی احمد بن میرمنشی حسینی [قمی] در اوایل قرن ۱۱ق/۱۷م گزارش کرده، تقریباً تمام چیزهایی را که از شخصیت یاقوت می‌دانیم به اطلاعمان می‌رساند.^{۱۱} این شرح حال جزئیات زیر را درباره‌ی اصلاحاتی که یاقوت مستعصمی ارائه کرده‌است عرضه می‌کند؛ این بخش همچنین بینشی خاص نسبت به صورت کلی مباحث درباره‌ی خوش‌نویسی و نحوه‌ی غالب اجرایش ارائه می‌دهد:^{۱۲}

وی تتبع خط ابن‌بؤاب کرد و خط را بدورسانید، اما در قلم تراشیدن و قط زدن تغییر روش استادان پیش داد. و استدلال و استرشاد از کلام معجزنظام حضرت شاه ولایت پناه - [حضرت علی] صلوات الله علیه - نمود حیث قال: «أطل جلفة القلم و أسمنها و أحرف القط و أیمنها فان سمعت صلیلاً کصلیل المشرقی و إلا فأعد لقطه»؛ حاصل عبارت آن‌که نوک قلم را دراز بتراش و فربه بگذار و قط قلم منحرف بزن که چون قلم بر کاغذ نهی آواز کند، مثل آواز شمشیر مشرقی؛ و این مشرقی گویند شخصی بوده که شمشیر را در غایت خوبی و لطافت ساختی، چنان‌که هرکه

۹. درباره‌ی حیات یاقوت مستعصمی نک.

C. HUART, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulman* (Paris: Leroux, 1908), 89-90.

۱۰. ثلث، ریحان، محقق، نسخ، توقیع و رقاع.

۱۱. نک.

JAMES, *Qur'ans*, 58-59; A. SCHIMMEL, *Calligraphy and Islamic Culture* (New York / London: New York University Press, 1984), 37; and also Y. H. SAFADI, *Islamic Calligraphy* (London: Thames & Hudson, 1978), 18.

12. V. F. MINORSKY, ed. *Calligraphers and Painters - A treatise by Qādī Ahmad, son of Mīr Munshī* (circa A. H. 1015 / A. D. 1606) (Washington D. C.: Smithsonian Institution, 1959), 57-58.

درباره‌ی سبک‌های مختلف خوش‌نویسی که در این قسمت توضیح داده شده‌است، نک.

VEIT, "Die Kunst," 162-87 and also above notes 6-8.

مشکلات خاصی را نشان می‌دهد که حتی تا حال حاضر از تشخیص قاطعانه دستخط او جلوگیری کرده‌اند. با توجه به اهمیت آن‌ها، سودمند است که فقره مرتبط را از کتاب قاضی احمد به‌طور کامل نقل کنیم:^{۱۸}

از شاگردان او [یعنی یاقوت] شش کس سرآمد شده مرخص بوده‌اند که اسم یاقوت را در خط خود بنویسند و ایشان را استادان سته می‌گویند:^{۱۹}

۱. اول شیخ‌زاده سهروردی،^{۲۰} که مولدش بغداد بوده. عمارات آنجا را اکثر او کتابه نوشته. و در مسجد جامع بغداد سورة الکهف را سراسر نوشته و استادان بنا آن را منبت بیرون آورده‌اند، اما زینتی ندارد و به دستور آجر است.

۲. دوم ارغون کاملی،^{۲۱} وی هم از مشاهیر است. در بغداد دو مدرسه عالی است، هر دو کاشی‌کاری؛ یکی در مرغابیه و دیگری در کنار جسر. کتابه‌های هر دو به خط اوست.

۳. سوم نصرالله طیب، در بغداد کتابه بعضی از عمارات عالی به خط اوست.

۴. چهارم مبارکشاه زرین‌قلم. او به‌غایت نازک و شیرین نوشته و در کمال صافی و پاکیزگی مسطور اوست. گویند که چون سلطان اویس جلاپیر^{۲۲} در نجف اشرف عمارات بنیاد کرد، شبی حضرت شاه ولایت‌پناه - [یعنی حضرت علی] سلام الله علیه - را در خواب دید که به سلطان اویس امر فرمود که کتابه عمارات را به مبارکشاه زرین‌قلم بگو که بنویسد، از این جهت او را زرین‌قلم گفتند و شهرت تمام بدین یافت. وی از خطه طیبیه و محروسه فاخره تبریز است.

۵. پنجم یوسف مشهدی.^{۲۳} وی خدمت یاقوت بسیار کرده و در آخر عمر از عراق عرب به آذربایجان رفته، رحل اقامت در دارالسلطنه تبریز انداخت و بقیه عمر در آنجا

شمشیر او را آزمودی و بر هرچه زدی دو نصف کردی، و اگر حرکت می‌دادند به حرکت می‌آمد و از غایت نازکی آوازی می‌شنیدندی.

پس بهتر آن است که قلم منحرف زنند و نوک قلم دراز و گوشت‌دار باشد، چون بر صفحه کاغذ نهی در حرکت آید و صدایی از او ظاهر گردد.

و ابن‌بؤاب قلم را قلم نمی‌زد و از آن سبب کتابت او نازک و لطیف نیست. اما قبله‌الکتاب یاقوت قلم را قلم زد و از آن قاعده تغییر کرد و در خط نیز تغییرات فرمود، از بهر آن که خط تابع قلم است. بدین جهت خط او را ترجیح بر خط ابن‌بؤاب می‌نهند. به‌واسطه نراکت و لطافت، نه از جهت اصول و قاعده. اما اصل خط همان است که ابن‌مقله استخراج کرده بر دایره و نقطه، و اصل خط را از نقطه گرفته و اخذ کرده. قبله‌الکتاب این خطوط را اصلی و زینتی و صفایی داد و بهتر از وی کسی پیدا نشد و نوشت.^[۲]

یاقوت مستعصمی را معلمی سخت‌گیر می‌دانستند که از شاگردانش تمرین مداوم طلب می‌کرد. خود او یاد کرده است که هر روز دو جزء از قرآن را استنساخ می‌کرده و حتی فتح بغداد به‌دست مغولان هم او را از این عادت روزانه منحرف نکرده است: در حالی که در پایین محل اقامتش نبرد شدت می‌گرفت، مشق خوش‌نویسی‌اش را در بالای مناره‌ای ادامه می‌داد. او حدود سال ۶۹۸ق/ ۱۲۹۸م در بغداد درگذشت، هرچند تاریخ دقیق فوتش مشخص نیست. او را در جوار قبر احمد بن حنبل به خاک سپردند.^{۱۳}

در شرح حال یاقوت از شاگردانی نام برده شده که او انتظار داشت پس از مرگش به‌خاطر مهارتشان در خوش‌نویسی به شهرت برسند. عبدالله احمد سهروردی،^{۱۴} ارغون کاملی^{۱۵} و عبدالله صیرفی^{۱۶} از جمله این افرادند. هویت دقیق دیگر شاگردانش بر اساس منابع متفاوت فرق دارد.^{۱۷} فقرات مرتبط با شاگردان یاقوت در شرح حال او

[۲] قاضی میراحمد منشی قمی، گلستان هنر (تهران: فرهنگستان هنر، ۱۴۰۰)، ص ۲۷-۲۹.

۱۳. نک. یادداشت ۹.

14. HUART, *Les calligraphes*, 89-90; MINORSKY, *Calligraphers*, 60.

در یادداشت ۱۵۳ آمده که قرآنی که به قلم این خوش‌نویس در ۷۱۸ق/ ۱۳۱۸م نسخه‌برداری شده است در کتابخانه ایاصوفیه استانبول نگهداری می‌شود.

۱۵. درگذشته ۷۴۴ق/ ۱۳۴۳-۴۴، نک.

HUART, *Les calligraphes*, 88.

16. MINORSKY, *Calligraphers*, 62.

17. HUART, *Les calligraphes*, 86-87.

18. MINORSKY, *Calligraphers*, 57-62.

در باره شاگردان یاقوت، نک. ص ۶۰-۶۲. برای اطلاعات درباره قاضی احمد، نک. مقدمه ترجمه مینورسکی که B. N. ZAKHODER نوشته است.

۱۹. سته = شش.

۲۰. نک. یادداشت ۱۴.

۲۱. نک. یادداشت ۱۵.

22. A. K. MARKOV, *Katalog Dželairidskch monet* [A catalogue of the coins of the Jalāyir dynasty] (Sankt Petersburg: Jablonskij, 1897), xii-xvii.

این حاکم بین سال‌های ۷۶۰-۷۷۶ق/ ۱۳۵۸-۱۳۷۴م حکومت می‌کرد و

در مقام خوش‌نویس به مشق می‌پرداخت.

۲۳. تقریباً همزمان با یاقوت درگذشت، نک.

HUART, *Les calligraphes*, 88-89.

تأیید می‌شود که به احتمال زیاد کاغذ از منطقه مصر/سوریه آمده‌است. جایی که هم بوسیروی و هم یاقوت مستعصمی در آن‌جا زندگی می‌کرده‌اند. و این‌که قدمت آن را می‌توان قرن ۷ق/۱۳م دانست (بالاتر را ببینید).

در نهایت، در انجامه (نک. تصویر ۳) انتساب اثر به یاقوت مستعصمی را می‌بینیم. انجامه احتمالاً بر اساس آنچه در آن زمان رایج بوده به‌عنوان یک جزء از اطلاعات کتاب‌شناختی در قرن ۱۴/۱۵م الحاق شده‌باشد.^{۲۹} هدف هرچه بوده، خوانش بازسازی‌شده از انجامه، که بخشی از آن دچار خرابی شده‌است، به‌خوبی با نتایجی که تا این‌جا به دست آمد مطابقت دارد. انجامه نسخه این اطلاعات را ارائه می‌دهد: کتبه یاقوت [۱] لمسد [ت] عصمی فی سنة [۲]... [بن] و ستمائه. با در نظر گرفتن تاریخ حیات بوسیروی (۶۰۸-۶۹۴ تا ۶۹۶ق/۱۲۱۲-۱۲۹۴ تا ۱۲۹۷م) و تاریخ حیات یاقوت مستعصمی (دهه نخست قرن ۷ق/ قرن ۱۳م - حدود ۶۹۸ق/ ۱۲۹۸م)، و همچنین فضای موجود برای حروف در بخش‌های از بین رفته، عدد مفقود باید «ثمانین» (= ۸۰) باشد. بنابراین، قدمت این نسخه، آن‌گونه که در انجامه ذکر شده، سال ۶۸۰ق/۱۲۸۱-۱۲۸۲م است.

نتیجه

ویژگی‌های خط، جزئیات فنی و همچنین اطلاعاتی که در انجامه ارائه شده، دلایلی در تأیید این ادعا ارائه می‌دهند که این نسخه خطی به قلم یاقوت مستعصمی یا یکی از شاگردان او در قرن ۷ق/۱۳م نوشته شده‌است. اگر این نتیجه غلط باشد، آن‌گاه خوش‌نویس بعدی تقلید بسیار خوبی نه‌تنها از سبک، بلکه همچنین از کاغذ مورد استفاده یاقوت مستعصمی، استاد و معلم خود، انجام داده‌است.

اختصارات

- E^F = *Encyclopaedia of Islam: new edition*. Leiden: Brill, 1954-2009. – Online edition retrieved July 2009, via <http://www.brillonline.nl/>.

مثال مفروض دیگری از آثار یاقوت مستعصمی در این‌جا آمده‌است:

A. KHATIBI and M. SIELMASSI, *Mohammed, Die Kunst der islamischen Kalligrafie* (Cologne: DuMont, 1995), 31.

۲۹. از استاد دکتر کلاوس پیتر هاس بابت این اشاره سپاسگزارم.

به کتابت و مشق اوقات صرف نمود. عبدالله صیرفی^{۲۴} شاگردی او را نموده.

۶. ششم سید حیدر گنده‌نویس، به ضمّ الکاف، یعنی جلی نویس.^{۲۵} به‌غایت خوش‌نویس است. مجذوب و اهل حال بوده. هر کس از او تعلیم می‌گرفته هم خوش‌نویس می‌شده و هم به مناصب و مراتب عالی می‌رسیده. از آن جمله خواجه علی‌شاه وزیر و خواجه غیاث‌الدین محمد [بن رشید طبیب] رشیدی^{۲۶} هر دو شاگردی وی کرده و هر دو خوش‌نویس گشته به اقصی مراتب و مناصب و توفیقات کلیه فائز و موفق گشته‌اند. اما سید مشارالیه همه‌کس را تعلیم نمی‌داده‌اند.^[۳] [...]

رقم «یاقوت» در انجامه

همان‌طور که قاضی احمد نوشته، یاقوت مستعصمی به شش تن از شاگردان خود اجازه داد که آثار خود را با نام او رقم بزنند. در زمان‌های متأخر، برای یک خوش‌نویس هیچ تحسینی بالاتر از این نبود که گفته‌شود «توانسته خط خود را به قیمت قطعه یاقوت بفروشد».^{۲۷} مشکلی که برای پژوهشگران امروزی نسخ خطی پیش می‌آید عبارت است از این‌که، از یک سو، به‌علت کمبود مطالعات فراگیر درباره یاقوت مستعصمی، و از سوی دیگر، مهارت بارز خوش‌نویسان در تقلید از سبک او، تعداد کمی از محققان جرئت نسبت دادن رقم «یاقوت» به خود استاد را دارند. مقایسه دقیق نسخه خطی موزه لیندن با دیگر نسخه‌های منسوب به یاقوت مستعصمی این نتیجه را به دنبال دارد که به هر حال می‌توان این نسخه را تا جرگه یاقوت مستعصمی و سنت او ردیابی کرد (نک. تصاویر ۱-۳).^{۲۸} این نتیجه بر اساس این واقعیت

24. MINORSKY, *Calligraphers*, 62.

25. HUART, *Les calligraphes*, 87-88.

۲۶. دو مردی که در این‌جا نام برده شده‌اند وزیران آل چنگیز بوده‌اند: نک. MINORSKY, *Calligraphers*, 61, notes 159, 160.

[۳] قاضی میراحمد منشی قمی، گلستان هنر (تهران: فرهنگستان هنر، ۱۴۰۰)، ص ۳۳-۳۶.

[۴] همان، ص ۳۷.

27. SCHIMMEL, *Calligraphy*, 21-22.

درباره جعل نیز نک. یادداشت ۲ در بالا.

۲۸. برای دیگر نمونه‌هایی که ادعا می‌شود یاقوت مستعصمی نوشته‌است، نک. SCHIMMEL, *Calligraphy*, 21-22; the Sotheby's Catalogues (as cited in note 2); M. LINGS, *Splendours of Qur'an calligraphy and illumination* (Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 20052), fig. 23, 26-28.

- COLIN, Georges S. "Burda." *EI2*. I (1960): 1314-5.
- GRABAR, Oleg. *The Mediation of Ornament*. Princeton N. J.: Princeton University Press, 1992.
- GROHMANN, Adolf. *Arabische Paläographie I*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1967.
- JAMES, David. *Qur`ans of the 10th and 14th centuries AD*. London: Nour Foundation, 1992.

منابع

- بوصیری، محمد بن سعید. الكواكب الدرّیة فی مدح خیر البریة. به تصحیح محمد شیخ الاسلام. تهران، ۱۳۶۱.
- شیمیل، آنه ماری. خوش نویسی و فرهنگ اسلامی. ترجمه اسدالله آزاد. مشهد: به نشر، ۱۳۸۲.
- منشی قمی، قاضی میراحمد. گلستان هنر. تصحیح سیدکمال حاج سیدجوادی. تهران: فرهنگستان هنر، ۱۴۰۰.

تصویر ۱. برگ ۱۱ (صفحه آغازین)

- HUART, Clément. *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulman*. Paris: Leroux, 1908.
- KHATIBI, Abdelkébir and Mohammed SIJELMASSI. *Die Kunst der islamischen Kalligrafie*. Cologne: DuMont, 1995.
- LINGS, Martin. *Splendours of Qur'an calligraphy and illumination*. Vaduz: Thesaurus Islamicus Foundation, 20052.
- MINORSKY, Vladimir F., ed. *Calligraphers and Painters – A Treatise by Qādī Ahmad, son of Mīr-Munshī* (circa A. H. 1015 / A. D. 1606). Washington D. C.: Smithsonian Institute, 1959 (introduction written by Boris. N. Zakhoder).
- SAFADI, Yasin H. *Islamic Calligraphy*. London: Thames & Hudson, 1978.
- SCHIMMEL, Annemarie. *Calligraphy and Islamic Culture*. New York/London: New York University Press, 1984.
- SEZGIN, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums II*. Leiden: Brill, 1975.
- Sotheby's. *Arts of Islamic World: session 25 April 02*. London: Sotheby's, 2002.
- ————. *Arts of Islamic World: session 16 October 02*. London: Sothebys, 2002.
- VEIT, Raphaela. "Die Kunst der Korankalligraphie." *Tribus*, 51. (2002): 162-87.
- ————. "Einige Beispiele für die Bedeutung und handschriftliche Ausgestaltung des islamischen Bittgebets du`ā." *Tribus*, 53 (2004): 127-51.
- ————. "1200 Jahre islamische Kalligraphie: Die Privatsammlung von Annemarie Schimmel." *Tribus*, 53 (2004): 153-74.

تصویر ۲. برگ ۲ (جزئیات اثر)

تصویر ۳. برگ ۲۸ (انجامه)

Table of Contents

Editorial

“The Legacy of the Iranian World”: Fourth Journal of The Written Heritage Research Institute 3-4

Articles

The Firman for the Supervision of Abu Ishaqqiyya’s Shrine in the Musalla of Shiraz: An Islamic Scriptorium in the 9th Hijri Century / Emadoddin SILEYKHOLHOKAMAEI 5-7

The Chapter on Alfaḍ-i Kufr (Heretical Utterances) from *Jawahir al-Fiqh* (Jewels of Fiqh) by Muhammad ibn Manṣūr al-Bukhari (Second Half of the 6th Hijri Century(?) / HamidReza (Babak) SALMANI 8-32

A Section on Alfaḍ-i Kufr (Heretical Utterances) from *Al-Walad al-Shafiq wa-l-Hāfid al-Khalīq* (The Tender-Hearted Son and the Gentle Grandson), Including an Examination of the Treatise on 310 Heretical Utterances Edited by Rasoul Jafariyan / Saeed LAYAN 33-46

A Fresh Look at the word *Sāmān* in a Hemistich of *Shahname* / Reza GHAFOURI 47-51

A Copy of the Qaṣīdat al-burda Ascribed to the Famous Calligrapher Yāqūt al-Musta’ṣimī / Raphaella VELLU; Translated by AmirHossein DAVOUDVANDI 52-58

Noah’s Lost Son in the Qur’an / Gabriel Said REYNOLDS; Translated by Nasim HASSANI 59-70

Was the *Safarnāme* (Travelogue) Written by Nāṣir-i Khusraw? / MohammadReza TAVAKKOLI SABERI 71-81

Rubāṭiyyāt of Kāfi-i Zafar-i Hamedānī and Qutb al-Dīn-i Atiqī-i Aharī in the Anthology of the University of Istanbul / Ali KAMELI 82-84

Reviews and Critiques

In Memory and as a Memento of the Mystic Iranologist, Leonard Louison / Majdoddin KEYVANI 85-88

An Examination of the “*Sultan Fatih’in Şahsi Kütüplüğü*” *Yazma Eser Sergisi Kataloğu* (The Personal library of Sultan Fatih; Catalogue of Manuscript Exhibition) / Ali SAFARI AQ-QALEHI 89-96

Sa’adat-i Ahl-i Fārs (Prosperity of the People of Fārs): On the Attribution of the Author of *Tarikh-i Khaliq-i Fārs* (A History of the Persian Gulf) to the City of Kazerun / MohammadSadegh MIRZAABOLGHASEMI 97-101

Essays on Research

What Does an Etymologist Do? (14) / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI 102-109

Introducing Codicologists and Textual Scholars (8)

A Benevolent Author: An Exploration of Muhammad Gulbun’s Life and Works / Mehdi BETIKTAL 110-118

Iran in Ottoman Texts and Sources (27)

Life and Works of Sari Abdullah Efendi / Nasrollah SALEHI 119-125